

Ліна Малиш

Плинне сприйняття соціальних нерівностей: спільні тренди та відмінності

- 4.1 Методика побудови багатовимірної класифікації
  - 4.2 Динаміка образів соціальної нерівності
  - 4.3 Зміни у соціальній структурі за сприйняттям нерівності
- Висновки
- Джерела

4.1. Методика побудови багатовимірної класифікації

Давня традиція вимірювання стратифікації з використанням низки показників дала поштовх розвитку багатьох методологічних підходів до узагальнення одержаної за їхньою допомогою інформації. Наразі найбільш уживаними в емпіричних дослідженнях є декілька з них.

Перший підхід полягає в застосуванні вимірювальної моделі, де певна форма нерівності презентована латентною змінною з рефлексивними індикаторами, що становлять одну розмірність. Під час підрахунку значень узагальнювального індексу вага окремих змінних може бути як однаковою, так і різнитися, а бал для окремих респондентів становить або суму значень усіх індикаторів, або їхнє середнє значення. Побудова індексів за вказаним алгоритмом і опис результатів їхнього застосування в емпіричній розвідці здійснені вітчизняними соціологами Ольгою Куценко та Андрієм Горбачиком (Куценко & Горбачик, 2011).

Другий підхід передбачає більшу складність конструкту нерівності, виражену в наявності у нього низки вимірів. Для вивчення цієї багатовимірності виокремлюються два типи вимірювальних моделей.

У першому типі кожному виміру нерівності відповідає латентна змінна з рефлексивними індикаторами, а самі латентні змінні скорельовані одна з одною. Під час аналізу одержаних даних є можливим підрахунок узагальнювальних балів як за окремими вимірами, так і за всією сукупністю індикаторів, які утворюють субшкали. Вага окремих індикаторів, залежно від емпіричних даних, може передбачатися як рівною, так і відмінною. Приклад конструювання багатовимірного показника гнучкості мислення з описаною структурою міститься в ґрунтовній праці «Соціальні структури і особистість» Мелвіна Кона та його співавторів (Хмелько, 2007, сс. 132–151).

За другого типу вимірювальної моделі окремі виміри нерівності становлять латентні змінні першого порядку, які навантажують

узагальнювальну латентну змінну другого порядку. Бали за показниками такого типу розраховуються регресійним методом, який дає змогу врахувати вагу їхніх складників. Втілення окресленого алгоритму вимірювання нерівності детально висвітлено в праці Сергія Макеєва та Анни Домаранської (2014).

Обидва різновиди узагальнювальних показників згодом можуть слугувати основою для визначення стратифікації населення, для чого їхні значення розбиваються на діапазони. Побудова таких класифікацій успішно застосована багатьма вітчизняними соціологами (Коваліско, 2010; Макеєв, Патракова, & Домаранська, 2010; Макеєв & Домаранська, 2014).

Третій підхід до вимірювання нерівностей презентований типологіями, де категорії утворені перетинами наборів стратифікаційних ознак. Їхнє конструювання здійснюється двома основними способами.

Перший спосіб ґрунтується на попередньому припущенні дослідника щодо характеру поєднання категорій класифікувальних показників, констеляції яких утворюють сукупність типів. Широко вживаним у соціології прикладом відповідної типології є класова схема Голдторпа (Erikson & Goldthorpe, 1992). Другий спосіб полягає у виявленні об'єднань категорій стратифікаційних ознак безпосередньо на емпіричних даних, для чого застосовується аналіз відповідностей, кластерний або латентно-класовий аналіз — у такий спосіб сконструювали класову типологію Майк Севідж та його колеги (Savage et al., 2013).

Визначення структури населення України за його уявленнями про нерівність і перевірка її темпоральної стабільності також передбачали використання узагальнювальних показників. До того ж особливості доступних для проведення такої розвідки даних зумовили поєднання в дослідницькому алгоритмі рис двох описаних вище підходів — другого та третього.

Найбільш релевантною емпіричною основою для здійснення порівняльного стратифікаційного аналізу були масиви даних модуля «Соціальна нерівність» Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme — ISSP) за 2009 та 2019 роки. Для того щоб основа для порівняння обох хвиль опитування була максимально подібною, із масиву даних за 2009 рік було видалено кейси мешканців Криму. Отже, кількість респондентів склала $N = 1\,917$ (2009 рік) та $N = 2\,001$ (2019 рік).

Розробники інструментарію проєкту не передбачали подальшої побудови багатовимірних показників уявлень про нерівність і зіставлення їхніх розподілів у різних хвилях опитування. Тому в представленій розвідці було сформовано початковий перелік із 22 спільних для обох масивів індикаторів (табл. 4.1), що презентували декілька груп уявлень про соціальну нерівність.

Таблиця 4.1

Перелік індикаторів уявлень населення про соціальну нерівність

№	Формулювання запитання	Віяло відповідей до запитання
Для того, щоб досягти життєвого успіху, наскільки важливим є...		
1	...походити з багаті родини?	П'ятибальна шкала, де: 1 – надзвичайно важливо; 2 – дуже важливо; 3 – важливо; 4 – не дуже важливо; 5 – взагалі не важливо.
2	...мати батьків із гарною освітою?	
3	...особисто здобути гарну освіту?	
4	...важко й сумлінно працювати?	
5	...мати особисті зв'язки з «потрібними» людьми?	
6	...мати зв'язки в політичних колах?	
7	...давати хабарі?	
8	...національність?	
9	...релігія?	
10	...бути чоловіком або жінкою?	
11	...мати амбіції, честолюбство?	
12	В Україні надто велика різниця в доходах.	П'ятибальна шкала, де: 1 – повністю згоден; 2 – радше згоден; 3 – наскільки згоден, настільки й незгоден; 4 – радше не згоден; 5 – повністю не згоден.
13	Уряд відповідальний за зменшення різниці в доходах між особами з високими і низькими доходами.	
14	Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних.	
15	На Вашу думку, чи мають люди з високими доходами платити більші податки, ніж особи з низькими доходами, або такі самі, чи навіть менші?	П'ятибальна шкала, де: 1 – мають платити набагато більші податки; 2 – більші; 3 – такі самі; 4 – менші; 5 – набагато менші.

Таблиця 4.1 (продовження)

№	Формулювання запитання	Віאלю відповідей до запитання
16	Загалом, як би Ви оцінили рівень оподаткування осіб з високими доходами в Україні?	П'ятибальна шкала, де: 1 – занадто високий; 2 – зависокий; 3 – нормальний; 4 – занизький; 5 – занадто низький.
17	Чи вважаєте Ви справедливою й правильною ситуацію, коли особи з високим рівнем доходів можуть дозволити собі якісніші послуги у сфері охорони здоров'я, ніж особи з низькими доходами?	П'ятибальна шкала, де: 1 – повністю справедливою, правильною; 2 – радше справедливою, правильною; 3 – наскільки справедливою, правильною, настільки й несправедливою, неправильною; 4 – радше несправедливою, неправильною; 5 – повністю несправедливою, неправильною.
18	Чи вважаєте Ви справедливою й правильною ситуацію, коли особи з високими доходами можуть собі дозволити купити своїм дітям якісніші послуги у сфері освіти, ніж особи з низьким рівнем доходів?	П'ятибальна шкала, де: 1 – повністю справедливою, правильною; 2 – радше справедливою, правильною; 3 – наскільки справедливою, правильною, настільки й несправедливою, неправильною; 4 – радше несправедливою, неправильною; 5 – повністю несправедливою, неправильною.
Наскільки гострим є конфлікт в Україні між...		
19	...бідними і багатими?	Чотирибальна шкала, де: 1 – дуже гострий конфлікт; 2 – гострий; 3 – не дуже гострий; 4 – немає конфлікту.
20	...робітничим класом і середнім класом?	
21	...керівним персоналом та працівниками?	
22	...людьми на вершині суспільства та людьми із низів суспільства?	

Перша група з одинадцяти індикаторів стосувалася *чинників доступності життєвих можливостей*, фіксує думки респондентів щодо важливості для досягнення життєвого успіху походження з багатой родини; батьків із гарною освітою; особистого здобуття гарної освіти; важкої та сумлінної праці; особистих зв'язків із «потрібними» людьми; зв'язків у політичних колах; давання хабарів; національності; релігії; статі; наявності амбіцій і честолюбства (запитання 1–11). Другу групу з трьох показників склали ті, що стосувалися *налаштування населення на певний тип редистрибутивної політики* (запитання 12–14). Третя група об'єднувала *уявлення про оподаткування осіб із різним рівнем доходу* (запитання 15–16). Ще два запитання вимірювали *ставлення до відмінностей у можливостях осіб із різним рівнем доходів* (запитання 17–18). Остання група показників фіксувала *відчуття*

респондентами гостроти конфлікту між низкою антагоністичних категорій, серед яких бідні і багаті; робітничий клас і середній клас; керівний персонал і працівники; люди на вершині суспільства та люди із низів суспільства (запитання 19–22).

З огляду на те, що всі судження, окрім п'ятнадцятого, мали зворотний ключ, їх було перекодовано в такий спосіб, щоб зростання шкальних значень відповідало відчуттю найгострішої нерівності. Водночас значну проблему під час узагальнення показників сприйняття нерівності становили особливості шкал, за якими фіксувалися окремі його аспекти.

Так, для першої групи змінних було вжито асиметричну п'ятибальну шкалу з переважанням позитивних відповідей і відсутністю нейтрального значення, яке б відображало проміжну позицію між її позитивним і негативним полюсами. У другій, третій та четвертій групах індикаторів було використано симетричну 5-бальну шкалу з нейтральним значенням. Нарешті, в п'ятій групі ознак застосовано 4-бальну шкалу без нейтрального значення. Отже, шкали показників різних груп мали відмінний масштаб, а відстані між їхніми пунктами різнилися.

Задля одержання можливості розгляду показників як метричних засобами оптимального шкалювання було здійснено їхню попередню квантифікацію. Подальша перевірка факторної структури даних та підрахунок значень окремих індексів проводилися на квантифікованих значеннях змінних. Подолання відмінностей у масштабах узагальнювальних показників досягалося стандартизацією значень показників.

Сам алгоритм побудови стратифікаційної типології був наступним. З огляду на підтвердження в процесі факторного аналізу гіпотези щодо багатовимірності сприйняття нерівності, було з'ясовано узгодженість окремих показників у межах факторів у кожній із хвиль опитування. Після цього з переліку класифікаційних ознак вилучалися ті, що не були узгоджені між собою (15 та 16), а також ті, що не відтворювалися у складі фактора в усі роки (1 та 7). Це призвело до скорочення набору ознак із 22 до 18, які було згруповано в шість переліків, тотожних в обох хвилях опитування. На основі кожного з них регресійним методом розраховувався відповідний індекс із стандартизованими значеннями. Обмеженням такого підходу до конструювання індексів є неможливість порівняння їхніх значень у різні роки опитування. Для його подолання в

дослідженні зіставлено розподіли значень індикаторів, на яких ці індекси базуються.

Визначення структури населення за сприйняттям нерівності реалізовувалося засобами кластерного аналізу на основі значень усіх одержаних індексів. Перевагою такого підходу до класифікації, порівняно з використанням для неї єдиного узагальнювального індексу, є те, що він не вимагає звернення до вимірjuвальних моделей другого порядку. Крім того, варіативність комбінацій діапазонів значень субшкал у стратах повністю відповідає емпіричним даним.

Отже, конструювання стратифікаційної типології ґрунтувалося на розгляді сприйняття нерівності як багатовимірного конструкта, значення субшкал якого комбінувалися для визначення категорій населення з максимальними відмінностями в ньому.

4.2. Динаміка образів соціальної нерівності

За десять років, які відділяють одну хвилю проекту від іншої, сприйняття населенням різних форм нерівності зазнало змін, подекуди разючих — значущі часові відмінності спостерігалися для розподілів всіх виокремлених для аналізу ознак¹.

Майже всі перелічені в опитувальнику чинники життєвого успіху за розглянутий період для респондентів дещо втратили важливість (табл. 4.2). Особливо різким такий спад значимості виявився стосовно зв'язків у політичних колах, потребу в яких констатували 67,9% тих, хто відповів на питання 2009 року та лише 44,3% 2019-го. Виняток становили лише національність і релігійна належність, роль яких у подальшому просуванні, на думку населення, зросла.

2019 року опитані вважали гострішими, аніж 2009-го, конфлікти між представниками всіх пар антагоністичних категорій, за винятком осіб на вершині суспільства та із низів, між якими опитані відчували певне пом'якшення суперечностей.

¹ Перевірку значимості часових відмінностей розподілів ознак здійснено із застосуванням критерію χ^2 , рівень значимості відмінностей $p \leq 0,001$.

Таблиця 4.2

**Часові відмінності в сприйнятті нерівності
(показники зі шкалами без нейтрального значення), %**

Змінні	2009			2019		
	+	-	Δ	+	-	Δ
<i>Важливість для досягнення успіху...</i>						
Батьків із гарною освітою	72,9	27,1	45,8	67,8	32,2	35,6
Власної гарної освіти	93,5	6,5	87	86,1	13,9	72,2
Важкої й сумлінної праці	86,8	13,2	73,6	84	16	68
Зв'язків із «потрібними» людьми	91,6	8,4	83,2	81,6	18,4	63,2
Зв'язків у політичних колах	67,9	32,1	35,8	44,3	55,7	-11,4
Національності	23,2	76,8	-53,6	24,4	75,6	-51,2
Сповідуваної релігії	19,8	80,2	-60,4	26,1	73,9	-47,8
Статі	32	68	-36	29,3	70,7	-41,4
Амбіцій, честолюбства	87,6	12,4	75,2	85,6	14,4	71,2
<i>Гострота конфлікту між...</i>						
Бідними і багатими	49,1	50,9	-1,8	50,8	49,2	1,6
Робітничим та середнім класом	14,2	85,8	-71,6	19,8	80,2	-60,4
Керівниками та працівниками	35,2	64,8	-26,9	39,7	60,3	-20,6
Тими, хто на вершині, й тими, хто із низів	57,5	42,5	15	52,5	47,5	5

Примітки: Розрахунки в таблиці базовані на валідних відсотках.

Умовні позначення: «+» — кумулятивний відсоток за позитивними пунктами шкали, «-» — кумулятивний відсоток за негативними пунктами шкали, «Δ» — різниця між кумулятивними відсотками за позитивними і негативними пунктами шкали.

Протягом десятиріччя легітимність наявних стратифікаційних порядків, як свідчать дані таблиці 4.3, підвищилася. Трохи зменшилася частка тих, хто вважав різницю в доходах населення занадто великою, так само як послабилося налаштування населення на політику перерозподілу: очікування відповідних дій від уряду, хоча й залишилися домінантою суспільних настроїв, все ж були властивими меншій частці осіб. Досить різко зросла підтримка населенням ідей справедливості придбання якісніших послуг у сфері охорони здоров'я й освіти особами з високими доходами — з 14,6% до 27,7% для першої та з 13,4% до 27,1% для другої.

Таблиця 4.3

**Часові відмінності в сприйнятті нерівності
(показники зі шкалами з нейтральним значенням), %**

Змінні	2009				2019			
	+	-	+/-	Δ	+	-	+/-	Δ
Різниця в доходах завелика	96	0,8	3,2	95,2	94,1	2,9	3	91,2
<i>Уряд має...</i>								
зменшити розрив у доходах населення	89,8	1,9	8,3	87,9	88,1	6,9	5	81,2
забезпечувати безробітних	87,3	3,1	9,6	84,2	86,7	6	7,4	80,7
<i>Справедливість кращої якості послуг для багатих...</i>								
у сфері охорони здоров'я	14,6	65,1	20,3	-50,5	27,7	60	12,3	-32,3
у сфері освіти для дітей	13,4	67,7	18,9	-54,3	27,1	60	12,8	-32,9

Примітки: Розрахунки в таблиці базовані на валідних відсотках.

Умовні позначення: «+» — кумулятивний відсоток за позитивними пунктами шкали, «-» — кумулятивний відсоток за негативними пунктами шкали, «+/-» — відсоток осіб, які рівною мірою згодні та незгодні з твердженням, «Δ» — різниця між кумулятивними відсотками за позитивними та негативними пунктами шкали.

Складність сприйняття населенням нерівності потребувала визначення його латентної структури. З огляду на відмінності в шкалах для вимірювання різних аспектів сприйняття соціальної стратифікації, було виокремлено три описані раніше групи ознак із однотипними числовими моделями. У кожній із груп значення змінних спочатку були квантифіковані засобами оптимального шкалювання, а потім до них було застосовано процедуру факторного аналізу (узагальнений метод найменших квадратів, ортогональне обертання Варимакс). Після цього було перевірено узгодженість змінних у межах факторів та регресійним методом побудовано індекси на тих змінних, які відтворювались у межах факторів в обох хвилях проекту. Для того щоб уникнути розбіжностей у масштабі змінних у разі подальшого використання для класифікації, їхні значення було стандартизовано за допомогою z-перетворення.

Одержані факторні рішення мали наступні характеристики. У першій групі ознак, яку склали чинники досягнення життєвого успіху, виокремилася три фактори, які у своїй сукупності пояснювали 47,64% (2009) та 41,43% (2019) загальної дисперсії. Для обох масивів КМО=0,748, а критерій сферичності Бартлета був значущий на рівні $p < 0,001$.

Перший фактор — «походження й особистісні характеристики успіху» — об'єднував такі чинники досягнення успіху, як наявність в індивіда та його батьків гарної освіти, амбітність та важку сумлінну працю. 2019 року до нього приєдналося походження з багатой родини, однак для тотожності наборів змінних в узагальнювальних показниках обох хвиль проєкту його не було використано під час побудови індексів. Указаний фактор пояснював 13,4% та 14,39% дисперсії 2009 та 2019 року відповідно. Для змінних, на яких було побудовано індекси, α Кронбаха дорівнювала 0,672 (2009) та 0,689 (2019).

Другий фактор — «аскриптивні характеристики успіху» — утворили констатації важливості національності, релігійної належності та статі для доступу до життєвих можливостей. 2009 року частка поясненої фактором дисперсії дорівнювала 16,98% й α Кронбаха для включених до нього змінних була 0,812, 2019 року ці показники склали 13,67% та 0,705².

До третього фактору, який умовно можна назвати «зовнішні чинники успіху», в обох хвилях дослідження увійшли зв'язки з потрібними людьми й у політичних колах, а також давання хабарів. Походження з багатой родини, яке 2019 року додавалося до першого фактору, 2009-го також належало до третього. Описаний фактор пояснював 17,25% та 13,37% дисперсії 2009 і 2019 років. У фінальній версії розрахованого на основі фактору індексу було залишено лише дві перші змінні, через те що третя 2019 року не узгоджувалася з ними достатньою мірою³. Отож, α Кронбаха для ознак, що стосувалися зв'язків індивідів, становила 0,704 (2009) та 0,688 (2019).

У наступній групі змінних, які стосувалися легітимності властивих соціуму форм нерівності, також вирізнилося три фактори, які разом пояснювали 65,59% та 59,37% загальної дисперсії в першій і другій хвилях опитування. Характеристики факторного рішення в першій хвилі теж були дещо кращими: КМО склав 0,646,

² В обидва роки в разі виключення з індексу останньої ознаки значення α Кронбаха дещо підвищувалося, склавши 0,837 2009 року та 0,713 2019 року, проте, оскільки ця зміна була незначною, індекс було розраховано на основі всіх трьох змінних.

³ Для всіх трьох змінних α Кронбаха=0,617, тоді як після вилучення третьої змінної значення показника підвищувалося до 0,688.

зменшившись до 0,592 через десять років, значущість критерію сферичності Бартлета на рівні $p < 0,001$ для обох років.

Перший фактор — «якісніші послуги для заможніших» — навантажували відповіді на питання щодо справедливості та правильності купівлі особами з високими доходами послуг у сфері охорони здоров'я й освіти кращої якості, ніж менш заможними громадянами. Його пояснювальні можливості були на рівні 26,16% 2009 року та 28,86% 2019-го, а Кронбаха сягала 0,926 та 0,915 відповідно.

Другий фактор давав змогу охарактеризувати *налаштування індивідів на редистрибутивну політику*, об'єднавши визнання надто великої різниці в доходах і відповідальності уряду за її зменшення та забезпечення прийняттого рівня життя безробітних. Від хвили до хвили опитування він пояснював ще 21,92% та 18,04% дисперсії, а Кронбаха для його змінних становила 0,731 та 0,685.

До третього фактору було зараховано змінні, які описували *оцінку оподаткування осіб із високими доходами*, проте через їхню низьку узгодженість (2009 року $\alpha = 0,621$, а 2019-го $\alpha = 0,546$) надалі змінні для розрахунку індексу не використовувались і були вилучені з аналізу.

Остання група ознак, які фіксували *оцінку гостроти конфлікту між представниками основних антагоністичних категорій*, утворила однофакторне рішення. Для нього 2009 року КМО=0,759, критерій сферичності Бартлета був значущим на рівні $p < 0,001$, частка поясненої дисперсії досягала 60,12%. 2019 року значення цих показників трохи змінилися: КМО=0,760, критерій сферичності Бартлета був значущим на рівні $p < 0,001$, частка поясненої дисперсії впала до 49,15%. Усі чотири змінні, які утворили фактор, були добре узгодженими: $\alpha = 0,847$ (2009)⁴ та $\alpha = 0,786$ (2019).

Отже, для подальшої побудови стратифікаційних типологій було вжито шість індексів, значення яких мали перебувати в межах від -3 до 3, зокрема:

- ІВОХУ — індекс важливості особистісних характеристик для успіху;

⁴ Значення α Кронбаха підвищувалося до 0,861 в разі вилучення з переліку змінних оцінки конфлікту між робітничим і середнім класом, але оскільки індикатор мав досить суттєву кореляцію з іншими пунктами шкали (щонайменше 0,421), його було залишено у складі індексу.

- ІВАХУ — індекс важливості аскриптивних характеристик для успіху;
- ІВЗЧУ — індекс важливості зовнішніх чинників для успіху;
- ІВЯПЗ — індекс виправданості якісніших послуг для заможніших;
- ІНРП — індекс налаштування на редистрибутивну політику;
- ІВГК — індекс відчуття гостроти конфліктів.

Вказані показники здебільшого корелювали один із одним, значущий зв'язок був відсутній лише між оцінками важливості особистісних і аскриптивних характеристик (2009), а також між сприйняттям гостроти конфлікту та виправданістю якісніших послуг для заможних (2019). Для переважної більшості інших пар змінних в обох хвилях проекту були наявні дуже слабкі, хоча й значущі кореляції — ρ Спірмана для них не досягало навіть 0,1 (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Часові відмінності у зв'язках між значеннями індексів сприйняття нерівності, ρ Спірмана

	<i>ІВОХУ</i>	<i>ІВАХУ</i>	<i>ІВЗЧУ</i>	<i>ІВЯПЗ</i>
<i>2009 рік</i>				
ІВОХУ	1			
ІВАХУ	-0,27	1		
ІВЗЧУ	0,308*	0,055*	1	
ІВЯПЗ	-0,079*	0,059**	-0,063*	1
ІНРП	-0,1*	-0,059**	0,055**	-0,227*
ІВГК	0,121*	-0,06**	0,094*	-0,162*
<i>2019 рік</i>				
ІВОХУ	1			
ІВАХУ	-0,092*	1		
ІВЗЧУ	0,412*	0,069*	1	
ІВЯПЗ	0,059*	0,141*	0,174*	1
ІНРП	0,205	-0,094*	0,08*	-0,095*
ІВГК	0,092*	0,146*	0,137*	0,021

Примітка: Умовні позначення: «*» — значущість коефіцієнта на рівні $p < 0,001$; «**» — значущість коефіцієнта на рівні p (0,01; 0,05].

Найсильніша кореляція у кожному з років опитування спостерігалася між уявленнями про зумовленість успіху особистісними характеристиками та зовнішніми чинниками ($\rho=0,308$ 2009 року та $\rho=0,412$ 2019-го, $p<0,001$).

Конфігурації зв'язків між іншими парами ознак мали деякі часові відмінності. Так, 2009 року з відчуттям гостроти конфлікту найсильніше корелювали значимість особистісних характеристик успіху (ρ Спірмана= $0,121$, $p<0,001$), очікування політики перерозподілу від уряду (ρ Спірмана= $0,169$, $p<0,001$) та визнання справедливості доступності кращих послуг заможнішим верствам (ρ Спірмана= $-0,162$, $p<0,001$). 2019 року сила його зв'язку з першими двома корелятами зменшилася, а з третьою він узагалі перестав бути значущим. Натомість зросла кореляція з вагою аскриптивних характеристик і зовнішніми чинниками просування ($\rho=0,146$ та $\rho=0,137$ відповідно, $p<0,001$).

Налаштування на політику перерозподілу 2009 року мало помірний зворотний зв'язок із визнанням легітимності нерівності в доступі до базових послуг ($\rho=-0,227$, $p<0,001$), сила якого 2019 року зменшилася ($\rho=-0,095$, $p<0,001$). Водночас змінився напрям та зросла сила зв'язку змінної з вагою особистісних характеристик для успішності (2009 року $\rho=-0,1$, а 2019 року $\rho=0,205$, $p<0,001$).

Констатація справедливості доступності кращих послуг заможнішим верствам 2019 року найсильніше корелювала зі впливом аскриптивних характеристик ($\rho=0,141$, $p<0,001$) та зовнішніх чинників життєвого успіху ($\rho=0,174$, $p<0,001$), хоча зв'язок останньої пари змінних був суттєво слабшим і 2009 року мав інший напрям ($\rho=-0,063$, $p<0,001$).

Виявлені відмінності у силі зв'язків між параметрами зумовлювалися модифікацією уявлень населення про нерівність, деяким зниженням їхньої контрастності. Загальним трендом було зменшення частоти вибору крайніх значень шкал (табл. 4.5). Для позитивних полюсів змінних, що увійшли до складу факторів, частка тих, хто не обрав жодної крайньої відповіді, за десять років зросла для важливості особистісних характеристик та зовнішніх чинників успіху, а також для відчуття гостроти конфлікту. Для негативних полюсів аналогічний показник підвищився для визнання легітимності нерівності доступу до базових соціальних послуг та для відчуття гостроти конфлікту. І навпаки, частота вибору всіх крайніх позитивних відповідей на питання в межах факторів зменшилася

для всіх груп чинників успіху та налаштування на політику перерозподілу. Максимальну незгоду з усіма судженнями, виокремленими у фактори, рідше висловлювали для сприйняття гостроти конфліктів між антагоністичними категоріями та під час оцінки справедливості можливості купувати якісніші послуги у сфері охорони здоров'я й освіти заможнішими верствами населення.

Таблиця 4.5

Часові відмінності в гостроті сприйняття нерівності, %

Параметр	0+		0-		Макс+		Макс-	
	2009	2019	2009	2019	2009	2019	2009	2019
ВОХУ [0; 4]	47,4	52,7	90,2	81,6	4,5	3,8	0,1	0,01
ВАХУ [0; 4]	94,2	88,7	44	31,5	1,2	0,9	22,9	25,3
ВЗЧУ [0; 2]	67,6	78,7	89,2	77,7	12,9	6,6	1	4,4
ВЯПЗ [0; 2]	96	82,5	56,6	57,7	2,4	11,7	35,8	32
НРП [0; 3]	18	16,4	98,4	94,9	43,6	41,3	0	0
ВГК [0; 4]	68,8	73,9	47	52,6	1,9	2,4	12	5,4

Примітки: Параметри презентують змінні, значеннями яких є кількість суджень у межах описаних вище факторів, із якими респондент висловив максимальну згоду (позначена «+») або незгоду (позначена «-»). У квадратних дужках наведено діапазони параметрів.

Умовні позначення: «0+» — частка осіб, які жодного разу не висловили згоди із судженнями, що становлять відповідний індекс; «0-» — частка осіб, які жодного разу не висловили повної незгоди із судженнями, що становлять відповідний індекс; «Макс+» — частка осіб, які висловили максимальну згоду з усіма судженнями, що становлять відповідний індекс; «Макс-» — частка осіб, які висловили максимальну незгоду з усіма судженнями, що становлять відповідний індекс.

Характеризуючи сприйняття населенням нерівності узагальнено, слід відзначити певну суперечливість окремих його аспектів, яка з роками загострилася. Так, виокремлюючи складники життєвого успіху, опитані надавали практично рівної ваги як особистісним характеристикам, так і його зовнішнім «корупційним» чинникам. Бурхливі соціальні зміни часів Майдану (2013–2014), очевидно, зруйнували уявлення про ефективні канали соціальної

мобільності — важливість усіх із них, окрім релігії та національності, зменшилася. Крім того, невизначеність щодо стану справ у соціумі виявилася в зменшенні кількості виборів респондентами крайніх пунктів віял відповідей на питання 2019 року.

Нерівність у доступі до головних соціальних благ, як-от послуг з охорони здоров'я й освітніх, зумовлена доходами, стала сприйматися толерантніше. Також зросла частка осіб, які не плекають ілюзій щодо здійснення урядом політики перерозподілу.

Водночас конфлікт між антагоністичними категоріями, крім тих, які репрезентують різні рівні доходів, став сприйматися як гостріший. Цей останній тренд, імовірно, був проекцією невиправданих очікувань на покращення рівня життя, зафіксованих невдовзі після президентських та парламентських виборів, що віддзеркалилося й у погіршенні ставлення до найвищих посадовців (*Оцінка діяльності органів влади, 2019*).

4.3. Зміни у соціальній структурі за сприйняттям нерівності

Уявлення населення про нерівність, так само, як її об'єктивні показники, є підґрунтям для виокремлення категорій осіб, у яких вони якщо не діаметрально протилежні, то принаймні мають суттєві відмінності. Побудова стратифікаційної типології, яка уможливила вирізнення основних патернів сприйняття нерівності, здійснювалась засобами кластерного аналізу (метод *k*-середніх) із опертям на описані вище шість індексів (ІВОХУ, ІВАХУ, ІВЗЧУ, ІВЯПЗ, ІНРП, ІВГК). У результаті перелік виділених структурних елементів відображав основні комбінації вимірів ваги особистісних і аскриптивних характеристик для успіху, значення його зовнішніх чинників, визнання справедливості нерівної доступності основних соціальних послуг особам із різними доходами, налаштування на політику перерозподілу, а також відчуття гостроти конфліктів між представниками антагоністичних груп.

В обох хвилях проєкту було одержано чотирикластерні рішення, кількість ітерацій 2009 року склала 9, 2019-го — 16. Класифікації побудовані на кейсах з інформацією щодо всіх індексів, їхня загальна кількість склала $N = 1\ 040$ та $N = 1\ 169$ 2009 та 2019 року відповідно. Значущість *F*-критерію для всіх змінних, ужитих для

типологізації, була на рівні $p < 0,001$, однак вага ознак виявилася неоднаковою. Суттєво нижчою вона була у відчуття гостроти конфлікту (2009 року $F=62,174$, 2019 року $F=57,895$), а також 2009 року у визнання правильності купівлі якісніших послуг заможнішими ($F=45,508$) і в налаштування на перерозподіл доходів урядом 2019 року ($F=81,908$).

Згідно з даними 2009 року (табл. 4.6), для першого кластера, умовно названого «Дезорієнтовані в пошуку ресурсів», характерно не пов'язувати успіх ні з аскриптивними характеристиками, ні із зовнішніми чинниками. Вага особистісних рис для його досягнення була також трохи нижчою, аніж за масивом загалом. Його представники не підтримували нерівності можливостей, зумовленої доходами, та були налаштовані на дії уряду з її зменшення, відчуючи конфлікти між особами, що займають протилежні позиції в стратифікаційних ієрархіях.

Таблиця 4.6

Центри кластерів (2009 рік)

Параметр	Дезорієнтовані в пошуку ресурсів	Конформні без потреби в ресурсах	Активний пошук ресурсів	Очікування ресурсів ззовні
ІВОХУ	-0,071	-0,254	1,153	-0,497
ІВАХУ	-1,026	0,257	0,399	0,817
ІВЗЧУ	-0,328	-0,197	1,290	-0,374
ІВЯПЗ	-0,214	0,644	-0,217	0,064
ІНРП	0,411	-1,389	0,455	0,442
ІВГК	0,343	-0,579	0,412	-0,026
N	305	242	207	286

Другий кластер — «Конформні без потреби в ресурсах» — склали ті, хто уявляв аскриптивні характеристики запорукою просування, значно меншою мірою визнаючи вплив на нього досяжних характеристик і зовнішніх чинників. Для них актуальні нерівності в життєвих шансах були легітимними, суспільство — безконфліктним, а отже, й перерозподілу доходів вони не очікували.

Третью кластеру — «Активний пошук ресурсів» — притаманна стратегія успіху, базована на особистих зусиллях з одержання як ресурсів, так і соціального капіталу, хоча й значення освіти, релігійної належності та статі вони не заперечували. У той самий

час вони не виправдовували відмінностей життєвих можливостей осіб із різними доходами, вважали соціальні конфлікти досить гострими й очікували на урядову активність у галузі зміни стратифікаційних порядків.

До четвертого кластера «Очікування ресурсів ззовні» було зараховано тих, у кого домінувала пасивна стратегія просування, пов'язана з приписними статусами, що протиставлялася активним діям задля його здійснення. Значення показників виправдання нерівності в можливостях і відчуття гостроти конфліктів тут близькі до середніх за вибіркою, хоча налаштування на редистрибутивну політику було виражено доволі яскраво.

3-поміж виокремлених кластерів найбільшою була дистанція між другим і третім, тоді як між першим і четвертим вона виявилася найменшою.

2019 року кластерне рішення частково відтворює одержане 2009-го (табл. 4.7). Так, характеристики другого кластера — «Активний пошук ресурсів» — подібні до зафіксованих у кластері з аналогічною назвою десятьма роками раніше (2009 року це третій кластер).

Змістовно дуже схожими виявились і кластери, названі «Дезорієнтовані в пошуку ресурсів» (третій кластер 2019 року та перший 2009-го). Незначні часові відмінності між ними наявні лише у відчутті соціальних конфліктів: 2009 року представникам кластера він здавався гострішим, аніж за вибіркою загалом, тоді як 2019-го, навпаки, менш гострим.

Таблиця 4.7

Центри кластерів (2019 рік)

Параметр	Немерито-кратичний розподіл ресурсів	Активний пошук ресурсів	Дезорієнтовані в пошуку ресурсів	Депривація без пошуку ресурсів
ІВОХУ	0,643	1,335	-0,248	-0,454
ІВАХУ	0,547	0,336	-0,745	0,873
ІВЗЧУ	1,170	1,065	-0,419	-0,331
ІВЯПЗ	1,844	-0,469	-0,245	-0,322
ІНРП	0,330	0,570	0,216	-0,535
ІВГК	0,163	0,585	-0,392	0,197
N	187	155	429	398

Два інші кластери — перший і четвертий — не були подібними до виявлених раніше.

Перший кластер — «Немеритократичний розподіл ресурсів» — об'єднував осіб, для яких просування було зумовлене передусім зовнішніми чинниками, вага інших його груп виявилася дещо меншою. У них також був найвищим рівень прийняття нерівності в життєвих можливостях, хоча вони й визнавали конфлікт між представниками антагоністичних категорій та очікували дій із пом'якшення нерівності від уряду.

Четвертому кластеру «Депривація без пошуку ресурсів» було притаманне уявлення про життєвий успіх, залежний від приписаних статусних характеристик, а не від досяжних або ж зовнішніх чинників. Визнаючи несправедливість ситуації, коли багатші можуть купити якісніші послуги у сферах охорони здоров'я й освіти, та сприймаючи конфлікт як гостріший, ніж опитані загалом, його представники мали найнижче за усі інші кластери налаштування на політику перерозподілу.

Останній кластер виявився дуже подібним до «Дезорієнтованих у пошуку ресурсів» — відстань між ними була найменшою. Натомість найсильніше різнилися перший і третій, а також перший і четвертий кластери.

Простежуючи часові зміни в соціальній структурі населення за його сприйняттям нерівності, можна відзначити, що тривале перебування українського суспільства у стані транзиції зумовило виникнення декількох ефективних, з огляду на їхню сталість, стратегій адаптації до нього.

Так, активний пошук ресурсів презентує дієву стратегію реагування на наявну соціальну несправедливість, яка передбачає як мобілізацію власних зусиль, так і очікування їх від державних інституцій. Дезорієнтовані не мають стійкого уявлення щодо правил, за якими здійснюється розподіл ресурсів у сучасному українському соціумі, устрій якого їх не задовольняє.

Водночас поява двох інших категорій осіб віддзеркалює продовження пошуку оптимальних моделей пояснення та легітимації стратифікаційних порядків в умовах змін. Так, 2009 року очікування ресурсів ззовні характеризувалося не надто яскравим визнанням несправедливості суспільного устрою та сподіваннями на його зміну урядом, а конформні без потреби в ресурсах вважали наявну нерівність легітимною, не потребуючи її мінімізації. На-

томість 2019 року депривовані без пошуку ресурсів мали розуміння структурних розколів суспільства на фоні зневіри у власній або урядовій спроможності їх скоригувати, а налаштовані на немеритократичний розподіл ресурсів не вбачали проблем у нерівності, сподіваючись дістатися до дефіцитних ресурсів обхідними шляхами. Потенціал останньої моделі регулярно демонструють широкій громадськості численні політичні діячі та урядовці, роблячи внесок у подальше закріплення та відтворення соціальної несправедливості.

Висновки

Узагальнення результатів конструювання типології населення за сприйняттям соціальної нерівності дало змогу зробити наступні висновки.

По-перше, алгоритм побудови багатовимірної класифікації, базований на комбінуванні вимірів окремих одновимірних показників, дає змогу ефективного виокремлення низки гетерогенних за своїми характеристиками категорій населення. З огляду на тотожність набору індикаторів, використаних для типологізації в різних хвилях проекту, одержані дані є придатними для розгляду змін у соціальній структурі населення за десятирічний період.

Транзитивний стан українського суспільства зумовив часові відмінності в сприйнятті нерівності, виявами яких були зменшення контрастності уявлень про неї, підвищення легітимності нерівного доступу до базових соціальних послуг, зменшення налаштування на редистрибутивну політику та одночасно певна дезорієнтація населення щодо чинників життєвого успіху, а також сприйняття конфліктів між антагоністичними категоріями як гостріших.

Часові зміни в баченні стратифікаційних порядків привели до появи нових моделей їхньої легітимації: в обох хвилях опитування відтворилися лише категорії «Активний пошук ресурсів» і «Дезорієнтовані в пошуку ресурсів». Натомість категорії «Конформні без потреби в ресурсах» і «Очікування ресурсів ззовні», виокремлені 2009 року, модифікувалися в категорії «Депривація без пошуку ресурсів» і «Немеритократичний розподіл ресурсів» 2019 року, презентуючи різні форми визнання нерівності.

Джерела до Розділу 4

- Коваліско, Н. (2010). Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 49–63.
- Куценко, О. Д., & Горбачик А. П. (2011). Соціально відповідальна держава в очікуваннях громадян: українське суспільство в європейській перспективі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 941, 111–124.
- Макеев, С., Патракова, А., & Домаранська, А. (2010). Диференціація і стратифікація населення України за сприйняттям ситуації нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 85–100.
- Макеев, С., & Домаранська, А. (2014). Стратифіковано-диференційована структура міського населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 42–65.
- Оцінка діяльності органів влади та реакція на актуальні події. (2019). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=905&page=1>
- Хмелько, В. Є. (Ред.). (2007). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Erikson, R., & Goldthorpe, J. H. (1992). *The constant flux: Study of class mobility in Industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J. et al. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038513481128>